

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

УДК 930“20”:321.17-057.66-047.82(045)
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5984/2023/3.32>

Гордієнко В.В.

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

Гордієнко Г.М.

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

КОНЦЕПЦІЯ «КОЧОВОГО ФЕОДАЛІЗМУ» В ІСТОРІОГРАФІЧНОМУ ДИСКУРСІ ХХ СТ.

Стаття присвячена аналізу історіографічної ситуації довкола концепції «кочового феодалізму». Метою роботи є вивчення особливостей функціонування концепції «кочового феодалізму» в радянському і пострадянському сходознавстві у взаємозв'язку з еволюцією радянського режиму і з'ясування умов та чинників розробки головних елементів концепції автором – відомим дослідником культури та історії монголів Б. Я. Владимирцовим. Методологію дослідження склали загальнонаукові принципи об'єктивності, історизму, системного підходу. Застосовувалися спеціальні методи історичного дослідження: проблемно-історичний, компаративний, історико-генетичний, історико-біографічний, діахронний. Наукова новизна статті полягає у поєднанні історіографічного аналізу відомої в орієнталістиці теорії зі з'ясуванням наукової мотивації дослідника-монголознавця в складних суспільно-політичних умовах. Зазначено, що інтерпретація Б. Я. Владимирцовим суспільного ладу кочівників-монголів з допомогою категорій марксистської історичної соціології була однією з перших у сходознавстві. Висвітлено основні положення концепції «кочового феодалізму»: спільноти кочівників підпорядковані законам всесвітньо-історичного процесу, у своєму соціальному розвитку проходять ті ж стадії (соціально-економічні формації), що й осілі народи. Вказано, що, згідно з концепцією Б. Я. Владимирцова, у монголів у середні віки вже була феодальна власність на засоби виробництва – на землю і на худобу; склалася феодальна ієрархія, існували соціальна нерівність та експлуатація. У статті наголошується на тому, що лібералізація радянського режиму сприяла розгортанню критики концепції «кочового феодалізму» спочатку в межах марксистської методології, а згодом і з позицій еволюціоністської та цивілізаційної наукових парадигм. Проаналізовано критику концепції «кочового феодалізму» як з боку радянських номадознавців С. Є. Толибековим, Г. Є. Марковим, К. П. Бунятян, так і з боку пострадянських дослідників А. М. Хазановим, Н. Е. Масановим. У статті акцентовано увагу на особливих умовах, у яких Б. Я. Владимирцов звернувся до проблематики суспільного ладу монголів. Підкреслюється зумовленість переходу від філологічних досліджень номадознавця до соціально-історичних потребою негайного підтвердження наукової лояльності до панівної ідеології в країні на тлі завершення становлення тоталітарного режиму і початку розгортання репресій проти науковців «старої школи». Зазначено, що, незважаючи на помилки і вади концепції «кочового феодалізму», вона стала потужним тригером наукових пошуків у сфері номадознавства.

Ключові слова: кочовий феодалізм, Б. Я. Владимирцов, монголи, сходознавство, номадознавство, саун.

Постановка проблеми. Історіографічний процес триває під впливом як внутрішніх, так і зовнішніх чинників. Концепції виникають у результаті дослідницької діяльності істориків, які доволіно

обирають об'єкт і предмет дослідження в умовах вільного функціонування наукового середовища. Водночас, на історіографічний процес загалом, і на кожного науковця зокрема можуть суттєво

впливати соціокультурні обставини, ціннісні орієнтири суспільства а також характер політичного режиму. Доля історичної науки у минулому містить численні приклади залежності дослідників від політичної кон'юнктури й інтересів держави. Так, російське сходознавство сформувалося значною мірою внаслідок зацікавленості царського уряду в достовірній інформації про ті регіони Азії, які стали об'єктом імперської експансії. Наукові праці з історії, географії, етнографії, мовознавства народів Середньої, Центральної Азії, Далекого Сходу і Великого степу таких відомих вчених як В. В. Радлов [14], М. О. Арістов [1; 2], В. В. Бартольд [3; 4] та ін. уважно вивчали не тільки професори і студенти університетів, але й військові фахівці з Генерального штабу Російської імперії. Радянська влада, як спадкоємиця великодержавної політики царського режиму, виявила не менше зацікавлення в результатах досліджень сходознавців, більша частина яких визнала за можливе співпрацювати з більшовицьким режимом. Проте, після нетривалого періоду обмеженої свободи наукової діяльності вчених-сходознавців у СРСР, наприкінці 20-х рр. ХХ ст. ситуація загалом у країні і в науковій сфері, зокрема, кардинально змінилася. Утвердження при владі в СРСР партії тоталітарного типу і як наслідок – тоталітарного типу державності не могло не позначитися на наукових дослідженнях у різних галузях наук і, особливо, в гуманітаристиці. Політичної лояльності вчених владі було вже недостатньо. Вони мусили довести партійно-урядовому керівництву країни, що їхні дослідження базуються не на ворожій радянській владі «буржуазній методології», а відповідають принципам марксизму-ленінізму. Отож на рубежі 20–30 рр. починають з'являтися такі «наукові» концепції як, наприклад, «нове вчення про мову», «яфетична теорія», «теорія стадіальності» М. Марра. А сходознавці, як і інші науковці-суспільники отримали, відповідно, негласне соціальне замовлення на розробку проблематики соціального ладу номадів з позицій марксизму. Специфіка такої ситуації в історичній науці представляє значний інтерес для сучасних дослідників історіографічного процесу в радянському і пострадянському суспільствах. Актуальність феномену залежності сфери наукових досліджень від ідеології та практичних інтересів політичного режиму зростає упродовж 10–20-х рр. ХХІ ст. у зв'язку з утвердженням в РФ авторитарного режиму фашистського типу. Частина дослідників-сходознавців з кон'юнктурних мотивів у цій країні долучилася до розробки великодержавної

ідеології РФ, концепцій «неоєвразійства», «російської цивілізації», «русского мира» і т.п. З огляду на це останній період наукової творчості відомого монголознавця Б. Я. Владимирцова представляє інтерес для історії історіографії.

Науковий доробок Б. Я. Владимирцова-історика й окремі положення його теорії аналізували як радянські орієнталісти, так і науковці пострадянських країн. Серед них варто виділити І. Я. Златкіна [8; 9], А. В. Попова [13], С. Є. Толібекова [17], Г. Є. Маркова [11], К. П. Бунятян [5], Н. Е. Масанова [12]. Проте, історіографічну ситуацію довкола знаменитої концепції «кочового феодалізму» Б. Я. Владимирцова безпосередньо висвітлювали І. Я. Златкін, А. В. Попов, Н. Е. Масанов і вітчизняний дослідник В. В. Грибовський [7]. Ці науковці з різних дослідницьких позицій показали функціонування концепції «кочового феодалізму» у радянському сходознавстві, виділили етапи критики її, розкрили невідповідність, а то й неспроможність категорій марксистського вчення про соціально-економічні формації у їх застосуванні для соціально-історичного аналізу кочових спільнот. Водночас, вивчаючи наукові суперечки про «кочовий феодалізм», дослідники недостатньо уваги приділяли особливим умовам, у яких Б. Я. Владимирцов звернувся до проблематики суспільного ладу монголів. На нашу думку, без цього неможливо з усією повнотою осягнути сутність історіографічної ситуації довкола концепції «кочового феодалізму».

Метою роботи є вивчення особливостей функціонування концепції «кочового феодалізму» в радянському і пострадянському сходознавстві у взаємозв'язку з еволюцією радянського режиму і з'ясування умов та чинників розробки головних елементів концепції автором – відомим дослідником культури та історії монголів Б. Я. Владимирцовим.

Виклад основного матеріалу. Спочатку розглянемо головні положення теорії В. Я. Владимирцова і їх критику радянськими і пострадянськими монголознавцями. Застосовуючи категорії марксистської історичної соціології, Б. Я. Владимирцов спробував послідовно і системно розкрити структуру монгольського середньовічного суспільства і показати її динаміку. Його відкриття отримали універсальний характер, тобто, концепція «кочового феодалізму» стосувалася не тільки монголів, але й усіх номадичних спільнот Великого степу. Історик виділив кожен елемент соціальної структури монгольського суспільства, виявив чинники суспільних змін, обґрунтував етапи розвитку кочового феодалізму в монголів.

Наступні дослідники як в СРСР, так і на Заході тією або іншою мірою спиралися на наукові здобутки Б. Я. Владимирцова або ж, відштовхувалися від них при вивченні історії номадів та соціальних інститутів кочових спільнот у різних регіонах планети.

На момент початку роботи Б. Я. Владимирцова над проблемою соціального ладу в середньовічних монголів, у європейській орієнталістиці вже існувала досить розроблена теорія номадизму. Попередники вченого, представники «старої школи» російського сходознавства заклали основи «родової теорії» інтерпретації сутності кочових спільнот Великого степу. Дослідники вважали, що рід і плем'я були для кочівників базовими формами соціального зв'язку і взаємодії – основою системи суспільних відносин, яка була обумовлена таким видом виробництва як перегінне тваринництво, способом життя номадів, їхнім повсякденням. Засновник «родової теорії» М. О. Арістов доводив, що «рід» у номадів був не тільки як частина традиційної, патріархально-племінної організації, але і як потужний актор соціально-правових відносин. Останні були базою для політичних структур кочової соціальної організації [1, с. 10]. Отож Б. Я. Владимирцову вже було від чого відштовхуватися, розпочинаючи розробку власної теорії. Водночас, будучи типовим представником науковців «старої школи», які формувалися як вчені в рамках позитивістської парадигми, Б. Я. Владимирцов спробував здійснити історичну реконструкцію соціального ладу монголів на основі чужої, певною мірою для нього, марксистської методології.

Через призму марксистської формаційної теорії Б. Я. Владимирцов подав у своїй монографії періодизацію монгольського феодального ладу. Етапи еволюції «кочового феодалізму» були ідентичними, доводив дослідник, європейським, але дещо зміщені в часі. Ранній «кочовий феодалізм» проходив процес становлення у Великому степу упродовж XI–XIII ст. Розквіт цього унікального суспільного ладу припадав на XIV–XVII ст. Його занепад відбувався з кінця XVII – до початку XVIII ст. Відповідно, й текст своєї монографії Б. Я. Владимирцов поділив на три частини, присвятивши кожен із них етапам розвитку «кочового феодалізму» [6, с. 302].

У своїй книзі Б. Я. Владимирцов обґрунтував думку, що кочове суспільство середньовічних монголів-кочівників переживало ті ж соціальні процеси, які були властивими для осілих народів Євразії і, в тому числі й для народів Західної Європи. Перебуваючи у всесвітньо-історичному

процесі, монголи закономірно досягли у своєму розвитку феодальної суспільно-економічної формації. Б. Я. Владимирцов для аналізу соціальних явищ серед номадів Великого степу застосовував традиційні поняття і терміни західної медієвістики, які були вже напрацьовані при дослідженні соціально-економічної еволюції європейських спільнот, основою господарства яких було рільництво.

Упродовж 30–40-х рр. минулого століття концепція «кочового феодалізму» Б. Я. Владимирцова набула форми теоретичної догми для радянських орієнталістів. Але в науковому середовищі вже тоді почали нагромаджуватися питання до нового вчення Б. Я. Владимирцова. На науковій конференції 1954 р., яка проходила в Ташкенті проти головних елементів концепції «кочового феодалізму» виступили С. Є. Толибеков і В. Ф. Шахматов, які сміливо спростували положення про наявність у середньовічних монголів розвиненої приватної власності на землю. Вчені доводили, що основою монгольського феодалізму була приватна власність на худобу. Їхні опоненти І. Я. Златкін, С. І. Ільясов та інші відстоювали ортодоксальну ідею – основою феодалізму у кочівників була общинна власність на землю.

У центр уваги дослідників потрапило питання експлуатації бідних верств кочівників багатими. Ортодоксальна точка зору полягала в тому, що багаті кочівники «присвоювали» «додатковий продукт», створений біднішими родинами номадів. Слід зазначити, що з часом послідовники теорії «кочового феодалізму» дійшли висновку, що серцевиною системи великого феодального кочового господарства була інституція примусового розподілу табунів худоби нойона-феодала невеликими частинами для випасу між залежними від нього аїлами, що вели самостійне індивідуальне тваринницьке господарство. При цьому аїли вимушені були за рахунок власної худоби гарантувати своєму «сеньйорові», що його худоба не зазнає втрат. За це від нього аїли отримували можливість випасати свою худобу на пасовищах, що знаходилися на землях нойона-феодала. За цією інституцією в номадознавстві закріпилася назва «саун». Дискусія на Ташкентській конференції показала наскільки уможлядною була схема Б. Я. Владимирцова. Свобода наукового обміну думками в період «відлиги» сягнула таких «масштабів», що критики концепції «кочового феодалізму» отримали право оприлюднити свої погляди в журналі «Вопросы истории» у 1954–1956 рр. Звісно, це ще не була справжня наукова дискусія, де науковці

б мали право виступати з різних методологічних позицій. Суперечки відбувалися у межах марксистської історіографічної парадигми і кожен її учасник підкріплював свої аргументи проти опонентів цитатами із класиків марксизму.

Оскільки влада не побачила в дискусії чогось небезпечного для неї, обговорення тривало й далі, втягуючи все більше сходознавців: істориків, етнологів, етнографів, філологів, демографів та ін. Критикуючи концепцію Б. Я. Владимирцова, С. Є. Толибеков відкрито заперечив наявність розвиненого феодалізму в кочівників-тюрків, наголошуючи на специфічних особливостях кочового тваринницького господарства. Щодо монголів, то С. Є. Толибеков зазначав, що їхній соціальний розвиток проходив більш інтенсивніше від інших номадів завдяки тісним контактам з китайською культурою і масштабним завойовницьким походам. Під впливом цих чинників, як вважав автор монографії «Кочевое общество казахов в XVII–начале XX века. Политико-экономический анализ», традиційне кочове тваринницьке господарство монголів трансформувалося у напівкочове і навіть на відгінно-пасовищне господарство, властиве для осілих народів. Історик вказував, що така нова форма соціально-економічних відносин з певною «деформацією родоплемінного ладу» утвердилася у відповідний момент, але не існувала віддавна [17, с. 154]. Дослідник тут наголошував на тому, що специфічна соціальна структура монгольського суспільства виникла у неповторних конкретно-історичних умовах. Не відкидаючи прямо концепції «кочового феодалізму» у монголів, С. Є. Толибеков, означив нові шляхи для подальших досліджень соціального ладу в номадів.

У незакінченій монографії Б. Я. Владимирцова йшлося про те, що до початку становлення Монгольської імперії монголи жили в умовах первіснообщинного ладу, точніше, родового ладу, серцевиною якого був монгольський рід «обох». Дослідник визначав монгольський «обох» як союз кровних родичів, який заснований на агнатному принципі та екзогамії, патріархальний з індивідуальним веденням господарства і спільним володінням пасовищних територій. Феодалізм у кочівників-монголів почав зароджуватися внаслідок розкладу родового ладу у XII–XIII ст. У радянській орієнталістиці у 60–70-х рр. минулого століття це положення концепції Б. Я. Владимирцова зазнало критики з боку відомого монголознавця Г. Є. Маркова. Варто зазначити, що він успішно захистив докторську дисертацію і на її

основі згодом опублікував монографію «Кочевники Азии. Структура хозяйства и общественной организации». Тобто, для тодішньої влади наукове спростування ключових положень концепції «кочового феодалізму» вже не вважалося чимось ідеологічно підозрілим. Другий розділ книги Г. Є. Маркова присвячений монголам. Автор аргументовано довів, що номадизм за своєю суттю є нефеодальним суспільним ладом. Соціальна структура кочівників, як правило племінна. Г. Є. Марков писав: «Племінна система монголів, яку можна розглядати як сукупність генеалогічно-ієрархічних і взаємопов'язаних кочових груп – общин, була формою господарської, військової і політичної організації» [11, с. 55]. Він доводив, що на момент появи Чингісхана у монголів родового ладу (первіснообщинного) також вже не існувало. Монголи відійшли від родового ладу ще в період давнини, а «родові пережитки» в них в епоху середньовіччя були не чим іншим як феноменами господарської та суспільної організації кочової спільноти. Соціальна диференціація у монголів у означений період вже була чітко вираженою: були бідні кочівники, були заможні і була маса монголів, що належали до середньої верстви. Але ця диференціація не зумовлювалася монополією якогось класу на засоби виробництва. Г. Є. Марков у своїй роботі акцентував увагу на самостійності кочівників, яка виражалася в тому, що всі вони були озброєними вершниками. Наявність зброї у рядових степовиків була потрібна для того, щоб усунути небезпеку монополізації на засоби виробництва (худобу) і закріпачення номадів. Очільники монгольських спільнот (айлу, обоку, уруку, іргену) виконували функцію організаторів, яка, звісно, давала їм певні переваги, але між ними і рядовими кочівниками не було таких стосунків, як у середньовічних землевласників і закріпачених селян Західної Європи. Основну військову силу монголів складало озброєне ополчення кочівників, а ватажки монгольських підрозділів були лише першими серед рівних. Певна військова залежність одних племен монголів від інших існувала, проте, як правило, недовго [11, с. 69]. У своїй монографії Г. Є. Марков довів, що монгольське суспільство так і не стало класовим. Для означення суспільного ладу монголів історик вживав терміни «дофеодальний», «передкласовий» або «номадний спосіб виробництва». Причому, кочові спільноти, на його думку, так і не вийшли із первіснообщинної суспільно-економічної формації.

Б. Я. Владимирцов, прагнучи застосувати марксистський підхід, відводив особливе місце у своїй

концепції питанню власності у монголів. Можна сказати, що положення про власність у кочівників, сутність якої була ідентичною феодальній власності в осілих землеробських народів Західної Європи, займало центральне місце у концепції «кочового феодалізму». Адже в системі виробничих відносин суспільства, згідно з марксистською історичною соціологією, головними вважалися відносини власності. Від того, кому належали засоби виробництва, залежав спосіб виробництва і характер суспільно-економічної формації. Звісно, як відповідальний науковець, Б. Я. Владимирцов наголошував на специфіці відносин власності у кочівників у порівнянні із такими відносинами в осілих народів. Зокрема, він вказував, що «для кочівника, який веде екстенсивне натуральне господарство, важливо не володіння більшою чи меншою відповідною ділянкою землі, земельним наділом, а можливість використовувати більші простори для періодичних перекочівок у залежності від пори року, можливість вибирати кращі і зручні стоянки» [6, с. 407]. Вчений зазначав, що уділ – феодальна власність у монголів епохи імперії складався із двох частин: улусу – тобто, відповідної групи людей-кочівників і юрту – тобто, землі, на якій підвладні монголи могли випасати свою худобу. До Чингісхана власниками земельних угідь у Великому степу були рід (обох), потім, вождь, багатур, хан, каган і т.д. З утвердженням Чингісхана і виникненням Монгольської імперії землею у Великому степу вже володіли нойони або царевичі кобегун *köbegün* (представники «золотого роду»). Б. Я. Владимирцов зазначав: «<...> всі монголи, знатні і незнатні, *поуан*'и, всі «належали» якому-небудь сеньйору (*поуан*), будь то царевич (*köbegün*) або тисячник, сотник. Оскільки сеньйор володів людьми, то природно мусив і володіти землею, на якій вони могли жити-кочувати. Всякий сеньйор тому, отримуючи у володіння або навіть в управління *ulus* – народ, людей, безперечно отримувал цільком визначений юрт, *пууг*, тобто землю, придатну для утримання виділених йому кочівників» [6, с. 407]. Б. Я. Владимирцов, як дослідник, не міг не помітити істотну відмінність у поземельних відносинах середньовічних європейських осілих народів і кочівників Великого степу. Він наголошував на тому, що специфіка цих відносин була настільки значною, що попередні дослідники взагалі навіть не помічали цих відносин і були схильні вважати, що у кочівників взагалі не було ніяких форм власності на землю, володіння землею. Історик підкреслював, що у кочівників і, зокрема у монголів, володіння

землею виражалось у тому, що власник (царевич, нойон, тисячник) керував кочуванням залежних від нього людей (*ulus*), спрямовуючи їх на власний розсуд, виділяючи кращі пасовища, визначаючи стоянки-кочовища у відповідних місцях юрту, яким він володів. У тексті монографії Б. Я. Владимирцова таких власників названо «феодальними сеньйорами», які реально були панамі, розпорядниками пасовищних земель (*ежен*'ами). У Монгольській імперії всі завойовані землі належали Чингісханові і його потомкам – «золотому роду» (*altan uruq*). Каган одноосібно розпоряджався цими багатствами, роздаючи уділи (*xubi*) своїм синам, внукам, соратникам, полководцям, вірним слугам (*nökür, поуан*). Власник уділу, підкреслював В. Я. Владимирцов, міг окремі регіони свого юрту оголосити «заповідною зоною», куди ніхто не мав права заганяти свою худобу і де не можна було кому-небудь полювати.

Б. Я. Владимирцов чітко вказав на те, що худобою у Великому степу володіли «всі монголи, вільні, прості вояки, монгольська «чернь», васали, всі мали у своєму особистому володінні худобу, з якою кочували». Тобто, власники уділів-улусів або, згідно із термінологією історика, «феодальні власники» не були господарями стад, табунів, отар, якими вільно розпоряджалися їхні люди. Далі, історик сформулював досить суперечливе твердження щодо власності кочівників: «Перш за все, оскільки простий монгол мусив кочувати згідно із розпорядженням свого сеньйора, він повинен був зупинитися там, де йому вкажуть, і переходити на нові пасовища теж у залежності від волі свого пана, то можна сказати, що він більше був схожим на пастуха чужих стад, ніж на самостійного господаря» [6, с.409–410].

Вже Г. Є. Марков у своїй монографії спростував такі погляди на відносини власності у монголів. Він чітко зазначив, що в середньовіччі у монголів панувала приватна власність сімей (*аїлів*) на худобу. Щодо землі у Великому степу із необхідними для господарювання пасовищами і водними ресурсами, то дослідник наголошував, що «свідчення в цілому дозволяють говорити про племінне володіння і обцинне користування пасовищами» [11, с. 60]. Історик стверджував – феодальної власності у монголів не існувало.

Українська дослідниця К. П. Бунятян також взяла участь у науковій дискусії довкола проблеми власності у кочівників. Вона дійшла висновку, що соціально-економічні відносини у спільнотах номадів варто називати «ранньокласовими», оскільки форми експлуатації тут

поєднували у собі риси двох формацій. Общинне користування землею у кочівників було «консервантом» родо-племінних відносин, а утвердження приватної власності на худобу, що зумовило соціальну нерівність та експлуатацію, вводило кочівників до антагоністичної формації. Але, на думку української науковиці, це не було перехідним періодом до феодального способу виробництва, оскільки не могло розвиватися ні феодальне володіння землею, ні приватна власність на неї. Оскільки кочівництво є бічним і тупиковим відгалуженням у прогресі продуктивних сил, то тут, стверджувала дослідниця, неможливий перехід однієї форми власності на землю в іншу – більш досконалу, тобто, феодальну, але також неможливий перехід й існуючої форми власності на худобу до іншої, оскільки власність на худобу вже існує у розвиненому вигляді. К. П. Бунятян застосувала для означення сутності виробничих відносин у кочівників словосполучення «непоєднуване поєднання» [5, с. 41–42].

Власність на землю у номадів відомий американський дослідник А. М. Хазанов визначив як «корпоративна». Він наголошував на тому, що корпоративна власність на найважливіші ресурси у кочівників мала різні форми. Ця розмаїтість залежить від багатьох чинників, серед яких провідна роль належить довкіллю, але, крім цього, на форму власності на землю і воду істотно впливають господарські структури а також демографічні тенденції відповідної кочової спільноти. Корпоративна власність на землю і воду у номадів, крім вищезазначеного, згідно з концепцією А. М. Хазанова, функціонує під впливом стосунків всередині спільноти номадів і, відповідно, під впливом стосунків із зовнішнім соціальним середовищем [18, с. 226].

Варто підкреслити, що суперечки щодо форм власності у кочівників велися радянськими дослідниками в рамках марксистської історіографічної парадигми. Після падіння тоталітарного режиму дискусія серед сходознавців та номадознавців перейшла в іншу площину. Нинішні дослідники, зокрема Н. Е. Масанов наголошують на тому, що худоба як власність є досить специфічною. Річ у тім, що коней, корів, биків, волів, верблюдів, овець, кіз не можна нагромаджувати і концентрувати так як золото, срібло, монети, паперові гроші і навіть як землю. Худоба часто гине через пошесті, нестачу корму, від степових хижаків і т.п. Крім цього, господарям-кочівникам потрібно було свої стада, табуни, отари у свій час переполовинювати для старших синів, які виділя-

лися із сім'ї (айлу) після одруження; потрібно було ще й дати необхідну кількість худоби у якості калиму за наречену сина. Н. Е. Масанов додає до цього ще й таке твердження. Нагромаджувати кількість худоби до безконечності неможливо, оскільки трави у степу недостатньо, мало також і водних ресурсів. Тобто, завжди існували непереможні екологічні обмеження для розвитку відносин власності у кочівників.

Про класичний варіант суспільного виробництва у номадів не могло бути й мови, оскільки кочівники зі своєю худобою перебувають у степу в дисперсному стані, тобто розсіяні на величезній території. Через це кочове суспільне виробництво не виконує функцію соціального розподілу на класи, верстви, страти. Точніше, не сприяє формуванню класів і, відповідно, держави. І господарство, і соціальна організація кочівників жорстко детерміновані природним довкіллям. Н. Е. Масанов доводить, що кочівництво варто сприймати «як форму взаємодії і динамічної рівноваги природних і соціально-економічних процесів, як специфічну форму адаптації людини в особливих умовах середовища перебування, як спосіб функціонування у відповідних екологічних нішах» [12, с.4–6, 16, 114–128].

Свідченням остаточного звільнення пострадянського сходознавства від догматизму стала сутнісна критика концепції «кочового феодалізму». Фахівці з номадознавства аргументовано довели, що марксистська методологія, зрештою, виявилася неспроможною пояснити специфіку соціальних відносин у кочових спільнотах. Застосування марксистського вчення про приватну власність до аналізу відносин власності у кочівників на худобу як засіб виробництва виявилася малоефективним. На основі цього вчення, практично, не можливо дати відповідь на питання: чому високорозвинена приватна власність на худобу у номадів не нівелювала радикальну стратифікацію у них, коли між елітою і нижніми верствами кочівників була більша відстань, ніж між панівним класом феодалів і закріпаченим селянством в осілих, землеробських спільнотах? Марксистські соціологічні категорії «військова демократія» і «племінний союз» виявили свою когнітивну неспроможність при застосуванні до вивчення феномену «кочової імперії». Загалом, номадознавці нині дійшли висновку, що феодалізм як формація із властивими їй «сеньйоріальним способом виробництва», умовною власністю на землю, інституцією оммажу, васально-ленною системою, феодальною драбиною, лицарським військовим етосом,

культуою Прекрасної Дами, особливим типом християнської ментальності населення притаманний лише середньовічній Європі. Поняття «феодалізм» у застосуванні до кочових спільнот втрачає сенс. Такої точки зору дотримується й наш історик В. В. Грибовський, наголошуючи, що «феодалізм» як аналітичну категорію можна застосовувати до історії Європи а, якщо точніше, то лише до її західної частини [7, с. 86].

Після стислого аналізу головних положень концепції «кочового феодалізму» і їх спростування в межах радянського і пострадянського монголознавства ми можемо розглянути практичні аспекти виникнення цієї досить спірної, як можна переконатися, теорії. Спочатку варто з'ясувати умови, за яких Б. Я. Владимирцов звернувся до проблематики соціального устрою номадичної спільноти монголів. Його ім'я стало відомим серед сходознавців ще до революції завдяки плідній дослідницькій діяльності і науковим публікаціям з питань тибетської мови і буддизму. У цей період були оприлюднені праці вченого «Монгольська збірка оповідань із Pancatantra», «Монголо-ойратський героїчний епос» та ін. А у 1922 р. у Берліні була надрукована монографія «Чингіс-хан», яку негайно переклали англійською мовою. Автор одразу став відомим у науковому світі Заходу, а Американська академія політичних і соціальних наук у Філадельфії запросила вченого прийняти членство в установі. Науковий авторитет Б. Я. Владимирцова був підтверджений правлячим режимом країни Рад. У 1923 р. його обрали членом-кореспондентом АН СРСР. На тлі розгортання конфлікту АН СРСР із владою у 1929 р. вченого обрали дійсним членом АН СРСР. Упродовж 20-х рр., коли радянська влада ще на мала «своїх» науковців, академіки, як правило, представники «старої школи», ще користувалися певною автономією. Вони намагалися дотримуватися загальноприйнятих у науковому середовищі неписаних етичних правил і норм (нині сказали б – академічної доброчесності). Тому, коли їм у січні 1929 р. влада «підсунула» трьох своїх ставлеників для того, щоб члени АН СРСР прийняли їх до свого кола, вони під час таємного голосування їх забалотували. Якби таке сталося кількома роками раніше, то більшовики вимушені були б змиритися. Але політична ситуація в країні різко змінилася, почалося згортання НЕПу й остаточне утвердження тоталітарного режиму. Вже за кілька місяців під тиском влади академіки похапцем переглянули своє січневе рішення. Але було пізно – правлячий режим остаточно взяв курс на

репресивне упокорення «занадто незалежних» від влади науковців. Восени 1929 р. проти інтелігенції «старої школи» ОДПУ сфабрикувало так звану «Академічну справу» або «справу професора Платонова». Арешти розпочалися в січні 1930 р.; всього по справі було притягнуто 115 науковців. І, саме у січні 1930 р., Б. Я. Владимирцов започаткував нову і дещо віддалену від своїх безпосередніх наукових інтересів працю.

Упродовж 20-х рр. Б. Я. Владимирцов активно займався науковим дослідженнями в галузі монгольського мовознавства. Для проведення етнологічного-лінгвістичних розвідок побував у низці регіонів Монголії і Китаю, збирав давні рукописи, записував монгольські пісні. За результатами своїх польових спостережень вчений опублікував у 1929 р. частину великої монографії «Сравнительная грамматика монгольского языка и халхаского наречия. Введение и фонетика». Дослідник запевняв своїх колег, що наміряється продовжити цю роботу найближчим часом. Але замість морфології і синтаксису монгольської мови у січні 1930 р. Б. Я. Владимирцов взявся за масштабне історичне дослідження – вивчення суспільного ладу монголів.

Нинішні дослідники, схильні вважати, що різка зміна предмету наукових пошуків Б. Я. Владимирцовим була спричинена його відповіддю на негласне «замовлення» влади. Але, можна припустити, що крім цього, вчений в умовах репресій влади проти науковців «старої школи» спробував довести свою цілковиту наукову лояльність правлячому режимові. До того ж, показати правлячій малоосвіченій партноменклатурі і чекістам свою відданість марксизму-ленінізму у галузі монгольського мовознавства, очевидно, було непросто. Тому, маючи у своєму науковому доробку лише кілька історичних праць (не більше трьох), і володіючи основами історичної критики, Б. Я. Владимирцов взявся працювати над монографією з історії. Причому, звернувся до досить складної і ще недостатньо розробленої у світовій історіографії методології соціальної історії. Потрібно було відшукати в історії спільнот Великого степу підтвердження марксистської теорії суспільно-економічних формацій, точніше, закономірного розгортання всесвітньо-історичного процесу шляхом переходу від однієї суспільно-економічної формації до іншої, більш прогресивної. Мабуть, певною мірою оптимізму молодому монголознавцю додавало те, що у його розпорядженні було багато аутентичних історичних джерел з історії Великого степу, які він міг вільно читати

і перекладати. Але, варто зазначити, що дослідник мав тільки загальне уявлення про концепцію всесвітньо-історичного процесу К. Маркса і Ф. Енгельса. І ось, на цьому нестійкому теоретичному фундаменті Б. Я. Владимирцов спробував довести, що середньовічні номади переживали процес переходу від патріархально-родового суспільства до феодального, що в ньому також спостерігалася класова диференціація і, відповідно, класові суперечності і класова боротьба. Між іншим, давно вже помічено читачами монографії Б. Я. Владимирцова, що в тексті його роботи немає жодного посилання на класиків марксизму.

Необхідно підкреслити, що праця Б. Я. Владимирцова стала одним із перших історичних досліджень не політичної, а соціальної історії монголів. Приблизно в цей же час сибірський історик М. М. Козьмін опублікував свою роботу «К вопросу о турецко-монгольском феодализме». У книзі всі структурні елементи кочового суспільства і його інституції однозначно визнавалися феодальними. Автор наголошував на тому, що не варто навіть уточняти термін типу «кочовий феодализм», «азійський феодализм» і т.п. [10, с. 73]. У 1934 р. було оприлюднено текст доповіді «Генезис феодализма в кочевых скотоводческих обществах», з якою на пленумі Державної академії історії матеріальної культури (ДАІМК) у червні 1933 р. виступив молодий історик-сходознавець С. П. Толстов. У доповіді було викладено перший варіант марксистської інтерпретації соціально-економічного розвитку кочівників Великого степу. Автор доводив, що всі кочівники у своєму розвитку проходили через рабовласницьку і феодальну соціально-економічні формації. Колективна взаємодопомога, яка була властивою для первісних спільнот, органічно втілилася у саун – серцевину кочового феодализму [15, с. 188–199]. Цей автор належав до числа «нових» науковців – «більшовицьких кадрів», на яких робив свою політичну ставку правлячий режим. Саме він, випускник історико-етнологічного факультету Московського університету в рецензії на працю М. М. Козьміна з етнографії сибірських народів писав про ігнорування автором «марксистських методів аналізу» [16, с. 47]. Цей молодий фахівець умів тримати «ніс за вітром» і добре знав, що ще у 1927 – 1929 рр. розпочалася критика з боку влади «застарілих етнографічних підходів» науковців «старої школи», які досліджували кочівників. Отож, зовні невинна методологічна критика опонента у нових умовах стала, практично, політичним доносом. Зрештою, М. М. Козьмін був репре-

сований режимом у 1938 р. і назавжди зник із наукового середовища номадознавців, а його праці опинилися під забороною. Як бачимо, марксистським «оновленням» наукового образу монгольського середньовічного суспільства майже одночасно займалися три дослідники М. М. Козьмін, С. П. Толстов і Б. Я. Владимирцов. Для С. П. Толстова, який у 1930 р. закінчив історико-етнологічний факультет Московського університету, виступ з критикою науковців «старої школи» був рішучим кроком до успішної наукової кар'єри. Вже у 1935 р. він захистив кандидатську дисертацію і з часом став досить високопоставленим керівником важливих наукових установ. Для представників «старої школи» М. М. Козьміна і Б. Я. Владимирцова публікація ідеологічно «правильної» праці мала іншу мотивацію – їм потрібно було довести владі свою цілковиту лояльність як науковця.

Під час вивчення історіографічної ситуації довкола концепції «кочового феодализму» постає закономірне питання, чому саме концепція Б. Я. Владимирцова стала класичною в радянському сходознавстві, а не інших дослідників, які одночасно із ним запропонували схожі ідеї (С. П. Толстов, М. М. Козьмін). Нині вже можна стверджувати що Б. Я. Владимирцов зі своєю концепцією «кочового феодализму» став класиком лише тому, що так би мовити, «вчасно помер». Радянський режим насторожено ставився до «живих» науковців, особливо із числа представників «старої школи». Їхні новації ретельно досліджувалися на предмет відповідності марксистсько-ленінському вченню. З іншого боку, їхні відкриття влада не поспішала визнавати «класичними», оскільки не було упевненості: чи вчений з часом не заперечить свою ж теорію, яка вже визнана владою, або, чи не опиниться сам автор серед «ворогів народу»? Зручніше було визнавати «класичною» концепцію науковця, який вже помер, оскільки він вже не міг принести ніяких клопотів владі і його відкриттям можна було приписувати найортодоксальніші марксистсько-ленінські ідеї. Отож, з одного боку, концепція «кочового феодализму» Б. Я. Владимирцова була визнана на десятки років «класичною», а з іншого боку, його концепцію можна було критикувати, знаючи, що сам автор вже ніяк не відповість на критику.

Висновки. Академік Б. Я. Владимирцов – авторитетний у науковому світі знавець монгольської мови, літератури і фольклору взявся за розробку проблематики суспільного ладу монголів не в результаті логічного розвитку своїх дослі-

джені, а під впливом зовнішніх чинників. На тлі різкого посилення державного контролю за наукою в СРСР на рубежі 20-30-х рр. минулого століття і початку репресій проти науковців «старої школи» Б. Я. Владимирцов вимушений був призупинити свої філологічні пошуки і зосередитися на роботі історико-дослідницького характеру, яка не була властивою для нього. Вчений накопичив значну джерельну базу, вільно володів монгольською мовою і навіть її діалектами, міг працювати з джерелами безпосередньо. Крім цього, Б. Я. Владимирцов належав до числа науковців «старої школи», які формувалися у порівняно сприятливих умовах інтегрованої у світовий науковий процес науки Російської імперії. Тобто, він не тільки здобував знання в столичному університеті, але й стажувався в університетах і наукових центрах Німеччини, Франції, Великобританії. Завдяки солідному фаховому досвіду Б. Я. Владимирцов зміг написати більшу частину монографії про суспільний лад монголів, «втискаючи» зібраний матеріал у рамки марксистського соціально-історичного вчення. Схоже, автор від-

чув потребу засвідчити владі свою наукову лояльність, щоб не опинитися поруч із такими вченими «старої школи» як професор С. Ф. Платонов та ін. Очевидно, інтенсивна дослідницька діяльність у галузі, яка не була близькою авторові, та ще й у тривожній атмосфері наростаючого терору не могла не позначитися на здоров'ї вченого. Монографія виявилася незакінченою, а Б. Я. Владимирцов помер від інсульту на 47-у році життя. Нині вчені знаходять у тексті «Общественный строй монголов. Кочевой феодализм» чимало суперечливих фрагментів, де видно руку редакторів і видавців монографії. Припускають, що й заголовок книги був відредагований вже після смерті вченого. До авторського заголовка було додано словосполучення «кочевой феодализм». Проте, незважаючи на всі виявлені ще в радянський період помилки і вади, книга Б. Я. Владимирцова стала на багато років тригером наукових пошуків як радянських, так і західних сходознавців. У цьому, на нашу думку, й полягає наукове значення концепції «кочового феодалізму» для історіографічного процесу.

Список літератури:

1. Аристов Н. А. Труды по истории и этническому составу тюркских племен. Бишкек : Илим, 2003. 458 с.
2. Аристов Н. А. Усуни и кыргызы или кара-кыргызы : очерки истории и быта населения западного Тянь-Шаня и исследования по его исторической географии. Бишкек : Илим, 2001. 576 с.
3. Бартольд В. В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Академик В. В. Бартольд. Сочинения. Том I. Москва : Издательство восточной литературы, 1963. 760 с. С. 43–610.
4. Бартольд В. В. Улугбек и его время. Академик В. В. Бартольд. Сочинения. Том II. Часть 2. Москва : Наука, 1964. 657 с. С. 25–198.
5. Бунятыян Е. П. О формах собственности у кочевников. Археология и методы исторических реконструкций. Киев : Наукова думка, 1985. 192 с. С. 21–43.
6. Владимирцов Б. Я. Работы по истории и этнографии монгольских народов. М. : Вост. лит., 2002. 557 с.
7. Грибовський В. В. «Кочівницький феодалізм»: межі теорії і обмеження практики. Україна кризь віки : збірник наукових праць на пошану академіка НАН України професора Валерія Смоля / за ред. О. Онищенко. К. : Інститут історії України НАН України, 2010. С. 65–86.
8. Златкин И. Я. Борис Яковлевич Владимирцов – историк. Владимирцов Б. Я. Работы по истории и этнографии монгольских народов. М. : Вост. лит., 2002. 557 с. С. 13–50.
9. Златкин И. Я. Основные закономерности развития феодализма у скотоводческих народов. Типы общественных отношений на Востоке в средние века. Москва : Наука, 1982. 273 с. С. 255–268.
10. Козьмин Н. Н. К вопросу о турецко-монгольском феодализме. М. ; Иркутск : ОГИЗ, 1934. 150 с.
11. Марков Г. Е. Кочевники Азии. Структура хозяйства и общественной организации. Москва : Изд-во Моск. ун-та, 1976. 318 с.
12. Масанов Н. Э. Кочевая цивилизация казахов (основы жизнедеятельности кочевнического общества). Алматы «Социнвест» – Москва «Горизонт», 1995. 320 с.
13. Попов А. В. Теория «кочового феодализма» академика Б. Я. Владимирцова и современная дискуссия об общественном строе кочевников. Mongolica. Памяти академика Б. Я. Владимирцова 1884–1931. Москва, 1986. 299 с. С.183–193.
14. Радлов В. В. Тюркские степные кочевники. Астана : Алтын кітап, 2007. 387 с.
15. Толстов С. П. Генезис феодализма в кочевых скотоводческих обществах. Основные проблемы генезиса и развития феодального общества. М. – Л. : Соцэкгиз, 1934. С. 165–199.
16. Толстов С. П. Рецензия на книгу «Козьмин Н. Н. Сибирская живая старина». *Советское краеведение*. 1930. № 7–8. С. 47–49.

17. Толыбеков С. Е. Кочевое общество казахов в XVII – начале XX века. Политико-экономический анализ. Алма-Ата : Издательство «Наука» Казахской ССР, 1971. 634 с.

18. Хазанов А. М. Кочевники и внешний мир. Алматы : Дайк-Пресс, 2002. 604 с.

Hordiyenko V.V., Hordiyenko H.M. THE CONCEPT OF “NOMADIC FEUDALISM” IN THE HISTORICAL DISCOURSE OF THE 20TH CENTURY

The article is devoted to the analysis of the historiographical situation around the concept «nomadic feudalism». The objective of the paper is to study the features of the concept «nomadic feudalism» functioning in Soviet and post-Soviet Orientalism in relation to the evolution of the Soviet regime as well as to clarify the conditions and factors for the development of the main elements of the concept by the author, the well-known researcher of Mongolian culture and history B. Ya. Vladimirtsov. The research methodology consists of general scientific principles of objectivity, historicism, and systemic approach. Special methods of historical research were used such as: problem-historical, comparative, historical-genetic, historical-biographical, diachronic. The scientific novelty of the article consists in combining the historiographical analysis of the theory known in Oriental studies with the clarification of the scientific motivation of the researcher-mongolist in difficult social and political conditions. It is noted that B. Ya. Vladimirtsov's interpretation of the social system of Mongolian nomads using the categories of Marxist historical sociology was one of the first in Oriental studies. The main provisions of the concept of «nomadic feudalism» are highlighted: nomadic communities are subject to the laws of the world-historical process, in their social development they go through the same stages (socio-economic formations) as settled peoples. It is indicated that according to the concept of B. Ya. Vladimirtsov, the Mongols in the Middle Ages already had feudal ownership of the means of production, namely, land and livestock; a feudal hierarchy was formed, there was social inequality and exploitation. The article emphasizes that the liberalization of the Soviet regime contributed to the development of criticism of the concept «nomadic feudalism» first within the framework of Marxist methodology, and later from the standpoint of evolutionary and civilizational scientific paradigms. This paper also regards the criticism of the concept «nomadic feudalism» from the side of Soviet nomadologists S. E. Tolybekov, H. E. Markov, K. P. Buniatian, and from the post-Soviet researchers A. M. Khazanov, N. E. Masanov. The article focuses on special conditions in which B. Ya. Vladimirtsov addressed the problems of the social system of the Mongols. It is emphasized that the transition from the philosophical researches of the nomadic researcher to socio-historical ones is conditioned by the need for immediate confirmation of scientific loyalty to the dominant ideology in the country against the background of the totalitarian regime formation completion and the beginning of repressions against scientists of the «old school». It is noted that, despite the errors and defects of the concept «nomadic feudalism», it became a powerful trigger for scientific research in the field of nomad studies.

Key words: nomadic feudalism, B. Ya. Vladimirtsov, Mongols, Oriental studies, nomad studies, saun.